

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ HISTORY OF MEDICINE

Η συμμετοχή του Ronald Ross στον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα το 1906

Ο διάσημος Σκωτσέζος επιδημιολόγος Sir Ronald Ross ήλθε στην Ελλάδα το 1906 προσκεκλημένος της αγγλικής εταιρείας που είχε αναλάβει τα έργα αποξήρανσης στην Κωπαΐδα. Περίοδευσε στη Βοιωτία σε συνεργασία με το Σύλλογο προς Περιστολή των Ελωδών Νόσων, ο οποίος είχε αρχίσει να δραστηριοποιείται σε μεγάλο βαθμό, αν και ήταν στα πρώτα του βήματα. Ο Ross, σε διάλεξή του το 1906 στην Ιατρική Εταιρεία της Οξφόρδης, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αρχεία Ιατρικής*, διαπιστώνει ότι η ελονοσία ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στους ενήλικες εργάτες της αγγλικής εταιρείας, αλλά και στα παιδιά των κατοίκων της Βοιωτίας, τα οποία εξετάστηκαν κλινικά, ενώ ορισμένα υποβλήθηκαν και σε αιματολογικές εξετάσεις. Όπως αναφέρεται, διάφορα είδη κωνώπων διέδιδαν τη νόσο, κυρίως όπου υπήρχαν έλη. Ο νομπελίστας καθηγητής με εμπειρίες σε όλο τον κόσμο σύστησε σειρά μέτρων πρόληψης της νόσου. Σημαντική ήταν η προσπάθεια του πρωτοπόρου ερευνητή Ross να πείσει βασιλιά, πρωθυπουργό και όλες τις ελληνικές αρχές στη στήριξη του ανθελονοσιακού αγώνα που είχαν αρχίσει οι Καρδαμάτης και Σάββας. Επίσης, ο Ross υποστήριξε ότι η ενδημούσα στην Ελλάδα ελονοσία έπαιξε μεγάλο ρόλο στην κατάρρευση του ελληνικού πολιτισμού στην αρχαιότητα, αλλά και στη νεότερη Ελλάδα παρέμενε ανασταλτικός παράγοντας της προόδου. Ο Ross υπήρξε επιστημονικός, αλλά και οικονομικός αρωγός στον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα. Αυτή η προσφορά δεν θα υπήρχε, παρά τη δεδομένη αγάπη του Ross για την κλασική Ελλάδα, αν δεν είχαν προηγηθεί η εκτέλεση έργων αποξήρανσης και η δράση διακεκριμένων Ελλήνων ιατρών στον ανθελονοσιακό αγώνα, όπως του Σάββα. Σαφώς, το τεράστιο ειδικό βάρος του βοήθησε το συστηματικό αγώνα των Ελλήνων υγειονομικών. Επίσης, η στρατιωτική ιδιότητα του Ross και του Σάββα επέτρεψε την αξιοποίησή τους στον ανθελονοσιακό αγώνα στους πολέμους που ακολούθησαν στο μέτωπο της Μακεδονίας.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Σκωτσέζος καθηγητής Ronald Ross είναι ευρέως γνωστός για την ανακάλυψη του τρόπου διάδοσης της ελονοσίας, γεγονός για το οποίο έλαβε το βραβείο Νόμπελ το 1902. Η ανακάλυψη του Ross είχε μεγάλη σημασία και για την Ελλάδα, η οποία έκανε τις πρώτες δειλές κινήσεις στην κατεύθυνση του ανθελονοσιακού αγώνα, του οποίου δεν είναι γνωστές όλες οι εκφάνσεις, πόσο μάλλον οι λεπτομέρειές του.¹ Μια άγνωστη σχετικά πτυχή του αγώνα κατά της ελονοσίας στην Ελλάδα είναι η άμεση συμμετοχή σε αυτόν του ίδιου του Sir Ronald Ross. Ως πηγές διερευνήθηκαν το αρχείο του Ross στο London School of Hygiene & Tropical

Medicine,² το αρχείο Στέφανου Σκουλούδη στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, ειδικά συγγράμματα και δημοσιεύσεις για τον ανθελονοσιακό αγώνα, πλήθος σχετικών ιστοσελίδων και ο ελληνικός ιατρικός τύπος της εποχής.

Ο Ross γεννήθηκε το 1857 στην Ινδία, όπου ο πατέρας του υπηρετούσε ως αξιωματικός του βρετανικού στρατού. Ο οκταετής Ronald επέστρεψε στη Βρετανία για να προετοιμαστεί για ιατρικές σπουδές, οι οποίες θα του επέτρεπαν να καταταγεί στο υγειονομικό σώμα των Ινδιών, κάτι που έγινε το 1881 (εικ. 1). Το 1897 ο Ross, μετά από προτροπές του Manson, μελέτησε τον κύκλο εξέλιξης του παρασίτου της ελονοσίας, το οποίο είχε απομονώσει ο Γάλλος στρατιωτικός ιατρός Alphonse Laveran στην Αλγερία το 1880. Το 1899 ο

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2008, 25(2):248-254
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2008, 25(2):248-254

Π. Νταφούλης

Ψυχιατρική Κλινική, 424 ΓΣΝΕ,
Θεσσαλονίκη

Sir Ronald Ross's participation in
the Greek anti-malaria fight in 1906

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου

Ελονοσία
Καρδαμάτης
Κωπαΐδα
Ross
Σάββας

Υποβλήθηκε 5.6.2006
Εγκρίθηκε 24.1.2007

Εικόνα 1. Ronald Ross. Πηγή: www.nobelprize.org/medicine/laureates/1902/ross-bio.html

Ross αποστρατεύτηκε λαμβάνοντας πανεπιστημιακή θέση στο Λίβερπουλ, ενώ πέθανε το 1932 στο Λονδίνο. Εκτός από το σημαντικό ιατρικό του έργο δεν είναι αμελητέα η μαθηματική κλίση του και η ποιητική του γραφή.³

2. Ο ROSS ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο Ross ήλθε στην Ελλάδα το 1906, προσκεκλημένος της αγγλικής εταιρείας που είχε αναλάβει τα έργα αποξήρανσης στην Κωπαΐδα λίμνη. Η Βοιωτία είχε δεινοπαθήσει από τα έλη που σχηματίζονταν. Τα πρώτα αποστραγγιστικά έργα από τους κατοίκους της περιοχής τοποθετούνται χρονικά στο 1400 π.Χ.⁴ Μόλις το 1867 η ελληνική κυβέρνηση ανέθεσε το έργο σε γαλλική εταιρεία, η οποία όμως απέτυχε να το ολοκληρώσει. Τη σκυτάλη παρέλαβε τελικά το 1887 η βρετανικών συμφερόντων Corpais Lake Company Ltd.⁵ Η πρόσκληση της εταιρείας στο Ross ήταν φυσικό επόμενο της φήμης που είχε ο Σκωτσέζος επιδημιολόγος, ο οποίος νωρίτερα είχε αναλάβει αποστολές μελέτης και αντιμετώπισης της ελονοσίας στις χώρες της δυτικής Αφρικής, αλλά και στην Αίγυπτο, όπου τον είχε καλέσει η εταιρεία της διώρυγας του Σουέζ, όπως και στον Παναμά, όπου συνεργάστηκε με τον Gorgas στην υγειονομική υποστήριξη των εργαζομένων στη διάνοιξη της εκεί διώρυγας.⁶ Τόσο στην Αίγυπτο όσο και στον Παναμά το έργο του Ross έλαβε

θρυλικές διαστάσεις επιτυχίας.

Στο αρχείο του Ross εντοπίστηκε αλληλογραφία του με την Corpais Lake Company Ltd (1906–1913),⁷ δημοσιευμένες μελέτες του για την ελονοσία, περιγραφή των επισκέψεών του, καρτ-ποστάλ από την Ακρόπολη και το Παναθηναϊκό Στάδιο και αλληλογραφία με τον Κωνσταντίνο Σάββα, καθηγητή Μικροβιολογίας και Υγιεινής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Επίσης, ο Ross αλληλογραφούσε με τον Άγγλο ανθρωπολόγο Frazer, ο οποίος είχε μελετήσει εκτενώς τις αναφορές της αρχαιοελληνικής γραμματείας για τη Βοιωτία.⁸

Περιεκτική είναι η διάλεξη του Ross το 1906 στην ιατρική εταιρεία της Οξφόρδης, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αρχεία Ιατρικής*.⁹ Ο Ross χαρακτηρίζει την Οξφόρδη «θυγατέρα της Ελλάδος, ήτις εβάστασε την λαμπάδα... ήτις ήναψε το πρώτον εις την θείαν ταύτην χώραν»¹⁰ και αφού πλέξει το εγκώμιο της αρχαίας Ελλάδας καταγράφει τα πεπραγμένα του κατά την περιοδεία του στη Βοιωτία, όπου συνοδευόταν από τον Ιωάννη Καρδαμάτη, γραμματέα του Συλλόγου προς Περιστολή των Ελωδών Νόσων (εικ. 2). Ο Καρδαμάτης κατά το προηγούμενο έτος, ως επιμελητής του Παθολογοανατομικού Εργαστηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, είχε μελετήσει την επιδημία

Εικόνα 2. Ιωάννης Καρδαμάτης. Πηγή: ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928.

ελωδών πυρετών στη Βοιωτία και είχε δημοσιεύσει τα αποτελέσματά του στα *Αρχεία Ιατρικής*.¹¹ Σε αυτό το σημείο αξίζει να υπενθυμηθούν κάποια ιστορικά στοιχεία για τον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα, ο οποίος στην αρχή του 20ού αιώνα ήταν στα νηπιακά του βήματα. Το 1901, στο Γ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο συστάθηκε επιτροπή ιατρών, η οποία συνέλεξε πληροφορίες για τη συχνότητα εμφάνισης της ελονοσίας κατά δήμο στην ελληνική επικράτεια.¹² Όμως, ο «Σύλλογος προς Περιστολήν των Ελωδών Νόσων» αναδείχθηκε σε κύριο φορέα του ανθελονοσιακού αγώνα, ο οποίος ιδρύθηκε στην Αθήνα το Φεβρουάριο του 1905 από τους Σάββα και Καρδαμάτη, Μανούσο, Δαμβέργη, Χατζημιχάλη, Παπαθεοδώρου, Πατρικίου κ.ά. Οι περισσότεροι ήταν πανεπιστημιακοί δάσκαλοι ή στρατιωτικοί ιατροί. Ο Καρδαμάτης αργότερα έγινε υφηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ ο Σάββας ήταν τότε καθηγητής της Υγιεινής και της Μικροβιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, μέλος της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, από τους κορυφαίους ιατρούς της εποχής, με μεγάλη κοινωνική αναγνώριση¹³ (εικ. 3). Ο Σάββας είχε αποστρατευτεί πρόσφατα από το υγειονομικό σώμα του στρατού,¹⁴ ενώ ήταν και προσωπικός ιατρός του Βασιλέως Γεωργίου του Α΄, ο οποίος μάλιστα ανέλαβε το νεοϊδρυθέντα σύλλογο υπό την προστασία του. Έμβλημα

Εικόνα 3. Ο Κωνσταντίνος Σάββας με στολή επιτίμου Αρχιάτρου. Πηγή: ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928.

του συλλόγου ήταν ο Ηρακλής, πατάσσων τη Λερναία Ύδρα της ελονοσίας (εικ. 4).

Ο σύλλογος ερεύνησε συστηματικά τις συνθήκες εμφάνισης της ελονοσίας κατά τόπους. Εξέδωσε μεγάλους έγχρωμους πίνακες και πολυάριθμα φυλλάδια σε εκλαϊκευμένη γλώσσα για να ενημερώσει τον πληθυσμό, ενώ τύπωσε μετάφραση της πραγματείας του Ross «*Προφύλαξις από των ελωδών πυρετών διά της καταστροφής των κωνώπων*» που είχε μεταφράσει ο Ζωγραφίδης, ιατρός του Πολεμικού Ναυτικού. Το 1906 ο σύλλογος είχε θέσει ως στόχο την κινητοποίηση της ελληνικής κυβέρνησης, τόσο ως προς την αποξήρανση των ελών, όσο και ως προς τη θέσπιση μονοπωλίου της κίνησης, για να αποφεύγονται φαινόμενα αισχροκέρδειας και νόθευσης του φαρμάκου, τα οποία ο καθηγητής Σάββας θεωρούσε κανόνα παρά εξαίρεση, ύστερα από χημικές αναλύσεις που διενεργήθηκαν σε σειρά δειγμάτων από το εμπόριο.¹⁵ Άλλο έργο του συλλόγου ήταν η πίεση που ασκήθηκε στη σιδηροδρομική εταιρεία για να τοποθετηθούν συρμάτινα πλέγματα στους σταθμούς, η εκπαίδευση νέων ιατρών στο εργαστήριο του καθηγητή Σάββα και η χαρτογράφηση των ελών στον τότε ελλαδικό χώρο.

Ας επανέλθουμε στην κάθοδο του Ross στην Ελλάδα το 1906. Είναι εντυπωσιακή η περιγραφή από τον ίδιο στη διάλεξη της Οξφόρδης, των εξετάσεων στην περιοχή Αλιάρτου της Βοιωτίας. Στη σκιά του μεγάλου δέντρου έξω από το καφενείο του χωριού, συγκεντρώθηκαν 80 άτομα, από τα οποία 62 παιδιά.¹⁶ Με προστάτη τον ηλικιωμένο σεβάσμιο ιερέα του χωριού ο Ross έκανε τις αιμοληψίες, θαυμάζοντας το θάρρος των μικρών παιδιών. Τα αποτελέσματα θύμιζαν στο Βρετανό επιστήμονα αυτά που είχε συναντήσει στον πληθυσμό των Ινδιών. Περίπου 65% των παιδιών έπασχαν από ελονοσία, ποσοστό που δεν είχε σημειωθεί μέχρι τότε

Εικόνα 4. Το έμβλημα του Συλλόγου προς Περιστολήν των Ελωδών Νόσων: ο Ηρακλής πατάσσων τη Λερναία Ύδρα ελονοσία. Πηγή: ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928.

σε κάποια άλλη ευρωπαϊκή περιοχή, ενώ το μέγεθος της σπληνομεγαλίας των παιδιών εξέπληξε το Σκωτσέζο νομπελίστα. Ο Ross με σχετική ευκολία επισήμανε τα ρυάκια που προκαλούσαν έλη, όπου πολλαπλασιάζονταν οι κώνωπες οι ανωφελείς και η αγγλική εταιρεία της Κωπαΐδας ανέλαβε την αποξήρανσή τους.

Ο Ross συνέχισε στο διπλανό χωριό, όπου το ποσοστό των προσβληθέντων ήταν περίπου 50%. Απόρησε όμως, αφού δεν υπήρχαν έλη στην περιοχή. Επιμένοντας περισσότερο στην έρευνά του ανακάλυψε ότι το μεγάλο ποσοστό ελονοσιώντων συσχετιζόταν με την ομαδική μετακίνηση των κατοίκων για εργασιακούς λόγους κατά τη θερινή περίοδο στη γειτονική πεδιάδα, που είχε πράγματι πολλά έλη. Ακολούθως, ο Ross εξέτασε τους κατοίκους του Ορχομενού και εκεί ως αρχαιολάτρης αγανάκτησε από την εισβολή «αναιδών εντόμων» ακόμη και στην περιφέρημη «πηγή των Χαρίτων».¹⁷

Ο Ross συνέχισε την περιοδεία του στις δύο πλησιέστερες πόλεις Λειβαδιά και Θήβα. Συνολικά, εκτιμούσε ότι οι πάσχοντες από ελονοσία έφθαναν το 33%. Αναφέρει μάλιστα ότι οι φίλοι του Σάββας και Καρδαμάτης, άριστοι γνώστες του θέματος της ελονοσίας στην Ελλάδα, στατιστικά σε πληθυσμό 2.433.806 κατοίκων υπολόγιζαν ότι οι ετήσιες περιπτώσεις ελονοσίας το 1905 έφθαναν τις 250.000, ενώ οι περιπτώσεις ελωδών πυρετών τις 960.048.¹⁸ Ο Ross συνοπτικά συστήνει τη λήψη κλασικών μέτρων καταπολέμησης της μάλιστα της ελονοσίας: χρήση κωνωπείων, χορήγηση κινίνης σε όλους τους πάσχοντες, αποξήρανση όχι μόνο των μεγάλων ελών, αλλά και των μικρών συλλογών στάσιμων υδάτων. Συγκεκριμένα, αναφέρει ως ενέργειες που καθιστούν αδύνατη την επιβίωση των νυμφών τη διοχέτευση των υδάτων, την επιχωμάτωση, την αφαίρεση της νηματοειδούς βλάστησης, ακόμη και την επίχυση πετρελαίου. Τις οδηγίες του Ross ακολούθησαν και άλλες εταιρείες με βάση την Ελλάδα.¹⁹ Ο Ross είχε ήδη επιχειρήσει με μεγάλη επιτυχία κάτι παρόμοιο στην Αβάνα και στην Αίγυπτο με ελάχιστες σχετικά δαπάνες.

Ο Ross δεν στάθηκε μόνο επιστημονικός, αλλά και οικονομικός αρωγός στον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα. Ο Σάββας αναφέρει ότι «χάρης εις την πρωτοβουλίαν του ... Sir Ronald Ross, συνεστάθη εν Αγγλία επιτροπή υπό την προεδρίαν του Sir Alfred Jones προς συλλογήν εράνων υπέρ του συλλόγου ... Η επιτροπή αύτη απέστειλεν προς τον σύλλογον περί τας 740 Αγγλικάς Λίρας, ας συνέλεξεν ιδίως μεταξύ των Ελλήνων της Μεγάλης Βρεττανίας και της Αιγύπτου (αδελφοί Ράλλη εκ Λιβερπούλης, Ε. Μπενάκης, Κ. Ζερβουδάκης εξ Αλεξανδρείας κ.ο.κ.)».²⁰

Μια αξιοσημείωτη παραδοχή του Ross είναι ότι η ενδημούσα στην Ελλάδα ελονοσία έπαιξε μεγάλο ρόλο στην

κατάρρευση του ελληνικού πολιτισμού στην αρχαιότητα και επίσης ότι στη νεότερη Ελλάδα παρέμενε ανασταλτικός παράγοντας της προόδου. Στο προσωπικό αρχείο του Ross βρέθηκε αλληλογραφία με τον William Henry Samuel Jones, έναν ερευνητή κλασικών σπουδών του Cambridge, ο οποίος, επηρεασμένος από την ανακάλυψη του Ross, διατύπωσε ουσιαστικά ολόκληρη την υπόθεση της κατάρρευσης του ελληνικού πολιτισμού από την ελονοσία σε ειδικό πόνημα το 1907.²¹ Όσο και αν όλοι συμφωνούσαν για τη σύγχρονη Ελλάδα, η άποψη περί κατάρρευσης του αρχαιοελληνικού πολιτισμού δεν έπεισε την επιστημονική κοινότητα, αν και ακόμη και σήμερα πυροδοτούνται συχνά τέτοιες συζητήσεις.²² Ο καθηγητής Σάββας αναφέρει ότι δεν είναι βέβαιο αν είναι αληθής ο προαναφερθείς ισχυρισμός, αλλά «είναι βέβαιο ότι επί δύο περίπου χιλιάδας ετών η Ελλάς κατατράχετο εις μέγιστον βαθμόν υπό της νόσου».²³ Ο Καρδαμάτης στην ομιλία του κατά την αναγόρευσή του σε υφηγητή της έδρας νοσημάτων των Θερμών χωρών το 1909 απορρίπτει με πλειάδα επιχειρημάτων τη θεωρία του Jones.²⁴

Επίσης, ο Ross επισημαίνει ως μεγαλύτερο κίνδυνο του ανθελονοσιακού αγώνα την αδιαφορία του κοινού και τη δυσπιστία των φορέων. Ακριβώς με βάση αυτή την επισήμανση έγινε προσπάθεια από τον Ross να πείσει το βασιλέα Γεώργιο, τον πρωθυπουργό Θεοτόκη, τον πρόεδρο της Βουλής Μπουφίδη και όλες τις ελληνικές αρχές στη στήριξη του ανθελονοσιακού αγώνα που είχαν αρχίσει οι Καρδαμάτης και Σάββας. Για να γίνουν αντιληπτές οι συνθήκες της εποχής, ο Θεοτόκης, πρωθυπουργός ενός πρόσφατα σχετικά χρεωκοπημένου κράτους, είχε τότε ως προτεραιότητα τα εκκρεμή εθνικά θέματα (Κρητικό και Μακεδονικό, κατά σειρά)²⁵ (εικόνες 5, 6). Γι' αυτό το λόγο, ο Καρδαμάτης εύστοχα αναγκάζεται να επισημάνει ότι «ο κατά της ελονοσίας αγών ουδενός άλλου εθνικού υπολείπεται», ενώ ο Σάββας σχολιάζει ότι «η ελονοσία είναι ο μεγαλύτερος εχθρός της πατρίδος μας».²⁶

Ουδενός άλλου εθνικού υπολείπεται.
 Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου. Τύπος Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928.

Εικόνα 5. Ρήση του Ιωάννη Καρδαμάτη: «ο κατά της ελονοσίας αγών ουδενός άλλου εθνικού υπολείπεται». Πηγή: ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύπος Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928.

Εικόνα 6. Αφιέρωση του Σάββα με το σχόλιο πως «η ελονοσία είναι ο μεγαλύτερος εχθρός της πατρίδος μας». Πηγή: ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928.

Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο Σκωτσέζος επιστήμονας ανέλαβε χρέη υγειονομικού συμβούλου στη συμμαχική στρατιά της Ανατολής, καθώς υπήρχε το προηγούμενο της παρουσίας του Ross με βαθμό ταγματάρχη στο Υγειονομικό Σώμα των Ινδιών (εικ. 7). Σαφώς, η αποστολή του Βρετανού επιδημιολόγου στη διώρυγα του Σουέζ το 1904 και η μεταγενέστερη παρουσία του στην Ελλάδα ήταν μεγάλη βοήθεια στα πολλά επιδημιολογικά προβλήματα που κλήθηκε να λύσει. Οι ιδιαίτερες συνθήκες της Αλε-

Εικόνα 7. Ο Sir Ronald Ross, ένστολος κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πηγή: Αρχείο Πανεπιστημίου του Λίβερπουλ sca.lib.liv.ac.uk/.../colldescs/Istm/ross.htm.

ξάνδρειας και της Μακεδονίας δυσχέραναν ιδιαίτερα το υγειονομικό σώμα των Συμμάχων. Η ελονοσία αποτέλεσε το κυριότερο υγειονομικό πρόβλημα.²⁷ Σύμφωνα με το στρατιωτικό ιατρό Εμμανουήλ Μανουσάκη, πρωτεργάτη του ανθελονοσιακού αγώνα στα στρατιωτικά πλαίσια στη Θεσσαλία (1935–1939), «εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν εδιδάχθημεν ότι εκεί η ελονοσία απαιτεί διπλάσιαν δόσιν [κινίνης] διά να υπακούση».²⁸ Και συνεχίζει ο Μανουσάκης, «οι ιατροί των συμμάχων μας επλήρωσαν κατά τον τελευταίον πόλεμον, εις τας αρχάς της εν Μακεδονία δράσεως του Συμμαχικού Στρατού, με αληθείς καταστροφάς την προκατάληψίν των κατά των μεγάλων δόσεων κινίνης. Και μόνον όταν ηξίωσαν να συμβουλευθώσι τους εκεί εξασκούντας από πολλού ομοεθνείς μας συναδέλφους και να μνηθώσιν εις τα συστήματά των δραστηκής θεραπείας, οι αθρόοι θάνατοι εις τα νοσοκομεία των προελαμβάνοντο».²⁹ Έμπειρος ήταν ο καθηγητής Σάββας, ο οποίος ως πρόεδρος του ιατροσυνεδρίου, αλλά και επίτιμος Αρχίατρος ταυτόχρονα, είχε οργώσει τη Μακεδονία από τους Βαλκανικούς Πολέμους.³⁰ Ο δε Καρδαμάτης είχε αρθρογραφήσει στην *Ιατρική Πρόοδο* για τα επιδημιολογικά πεπραγμένα κατά το Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, όπου είχε δράσει στο Κιλκίς και σε άλλες περιοχές.³¹

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ένα πρώτο χαρακτηριστικό σημείο είναι η στρατιωτική ιδιότητα του Ross, που έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στη δράση του. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί από τους πρωταγωνιστές του ανθελονοσιακού αγώνα ήταν στρατιωτικοί, όπως ο Laveran, ο Gorgas ή ακόμη και ο Σάββας. Οι στρατιωτικοί ιατροί καλούνταν να αντιμετωπίσουν είτε τους ελονοσούντες νεοσύλλεκτους και στρατιώτες, είτε τη μετάβαση υγιών στρατιωτικών πληθυσμών σε περιοχές στις οποίες η νόσος ενδημούσε. Άλλωστε, ακόμη και η εξ εφέδρων ανάκληση του Ross στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σ΄ αυτό το πλαίσιο έγινε. Η στρατιωτική δομή επέτρεπε αλλά και απαιτούσε τη διενέργεια συστηματικής μελέτης και αντιμετώπισης του προβλήματος.³²

Μια άλλη παρατήρηση είναι ότι ο ανθελονοσιακός αγώνας απαιτούσε οργάνωση και μέσα. Στην περίπτωση της Ελλάδας, μια ιδιωτική εταιρεία αναπλήρωσε την κρατική μηχανή. Πέραν αυτού, σαφώς υφέρπει και ένας εθνικός και προσωπικός ανταγωνισμός. Ο Ross και στον Παναμά και στην Κωπαΐδα έρχεται αρωγός εταιρειών βρετανικών συμφερόντων, οι οποίες αντικατέστησαν αντίστοιχες γαλλικές εταιρείες. Ο Ross αγωνίστηκε να διαδώσει τις γνώσεις του και τις εμπειρίες του, αλλά και να αναγνωριστεί το έργο του, το οποίο από πολλούς είχε αμφισβητηθεί. Είναι γνωστές, εξάλλου, οι μακρότατες και οξύτατες διενέξεις

του με Ιταλούς συναδέλφους του σχετικά με την πρωτιά των ανακαλύψεών του.³³ Επομένως, η συμμετοχή του στην ανθελονοσιακή αποστολή στην Ελλάδα ήταν απόρροια και οικονομικών και προσωπικών επιδιώξεων.³⁴

Ωστόσο, η οικονομική προσφορά του στον ελληνικό ανθελονοσιακό σύλλογο αποδεικνύει ότι το ισχυρότερο κίνητρο ήταν η αγάπη που έτρεφε ο Ross για την Ελλάδα και τον πολιτισμό της. Και βέβαια πάντοτε ένας παγκοσμίως γνωστός επιστήμονας με μεγάλη αίγλη μπορεί να δώσει ώθηση σε έναν αγώνα που διεξάγουν οι γηγενείς ιατροί,

αθόρυβα και συστηματικά. Αυτή η προσφορά βέβαια δεν θα υπήρχε, παρά το δεδομένο έρωτα του Ross για την κλασική Ελλάδα, αν δεν είχε προηγηθεί η δράση των προαναφερθέντων διακεκριμένων Ελλήνων ιατρών στον ανθελονοσιακό αγώνα. Σαφώς, το τεράστιο ειδικό βάρος του Ross βοήθησε το συστηματικό αγώνα των Ελλήνων υγειονομικών. Από την άλλη όψη του νομίσματος, το υψηλό επιστημονικό επίπεδο των Σάββα και Καρδαμάτη επέτρεψε την άριστη συνεργασία τους με το διάσημο νομπελίστα προς όφελος του ανθελονοσιακού αγώνα, ο οποίος κορυφώθηκε επιτυχώς στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1930.³⁵

ABSTRACT

Sir Ronald Ross's participation in the Greek anti-malaria fight in 1906

P. NTAFOULIS

Psychiatry Clinic, 424 General Military Hospital, Thessaloniki, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2008, 25(2):248–254

The famous Scottish epidemiologist Sir Ronald Ross visited Greece in 1906. He was invited by the Lake Copais Company, which had taken on the drainage work of the lake. Ross was helped in his tour by Professor Savvas and Dr Kardamatis, who established the Greek Antimalaria League. Ross gave a lecture at the Oxford Medical Society where he described his experiences in Greece. He discovered that the prevalence of malaria was very high amongst the Copais Company workers and children of the area. The children were examined by Ross and some had blood tests. Several mosquito species transmitted the malaria parasite, mainly where there were marshes. Professor Ross, already winner of the Nobel Prize organized expeditions in order to develop and implement mosquito control measures all over the world, including Greece. Ross met King George of Greece, the Prime Minister and other public officers in order to convince them of the need to support Savvas and Kardamatis in their campaign. Ross argued that malaria was responsible for the "decline" of a vigorous ancient Greek civilization. He pointed out that in modern Greece the disease remained a negative factor progress. Ross's help, apart from scientific advices included financial support to the Greek Anti-malaria League, an offer which would not have been made if Greek doctors had not planned many projects against malaria. Ross's stature helped the Greek doctors' systemic fight. Furthermore Savvas and Ross, as ex army officers, had an excellent collaboration which was invaluable when they were called as health experts in the wars that took place on the Macedonian front in the following years.

Key words: Copais, Kardamatis, Malaria, Ross, Savvas

Βιβλιογραφία

1. Σχετικά με την ιστορία του ελληνικού ανθελονοσιακού αγώνα, βλ. ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928, ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ Ε. *Λοιμώδη νοσήματα*, τ. II, εκδ. οίκος Δημητρακοπούλου, Λάρισα, 1937, του ιδίου *Το ελονοσιακόν πρόβλημα*, Λάρισα, 1939, του ιδίου *Ο αγών κατά της ελονοσίας. Στρατιωτική Επιθεώρησις* 1938:81–110
2. Πλήρης κατάλογος των αρχείων του Ross παρατίθεται στην ιστοσελίδα του London School of Hygiene and Tropical Medicine www.lshtm.ac.uk/library/archives/rossseries.html. Ειδικά ο φάκελος 89, με 13 υποφακέλους, αφορά αποκλειστικά στην αποστολή του Ross στην Ελλάδα το 1906
3. Περισσότερα για τον Ross, βλ. στα απομνημονεύματά του ROSS R. *Memoirs with a full account of the great malaria problem and its solution*. John Murray, London, 1923
4. Βλ. GRIEG JRA, TURNER J. Some pollen diagrams from Greece and their archaeological significance. *J Archaeol Science* 1974:177–194
5. Περισσότερα στοιχεία βλ. Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη (1838–1928), Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, ενότητα IX, Φακ. 1–12
6. Βλ. PATERSON R. Dr William Gorgas and his war with the mosquito. *Canadian Medical Association Journal* 1989, 141:596–599 και *London School of Hygiene and Tropical Medicine Archive*. Ross Series, 88/03–88/05

7. Βλ. *London School of Hygiene and Tropical Medicine*. Ross Archive Series, 89/02 και 98/02
8. Βλ. *London School of Hygiene and Tropical Medicine*. Ross Archive Series, 89/11
9. ROSS R. Η ελονοσία εν Ελλάδι, μτφρ. Μελλισσηνός Μ. *Αρχαία Ιατρική* 1907, 15–16:207–215. Εκδότες των Αρχαίων Ιατρικής ήταν οι Κούζης και Τουφεξής, ιατροί, δραστήρια μέλη του Συλλόγου προς περιστολήν των ελωδών νόσων
10. ROSS R., ό. π., 207
11. Βλ. ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι, ΔΙΑΜΕΣΗΣ Λ. Παρατηρήσεις επί της τελευταίας επιδημίας ελιογενών πυρετών εν τη Αττική και Βοιωτία. *Αρχαία Ιατρική* 1906, 17–18:282–284
12. Βλ. ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΣ Λ, ΦΡΑΓΚΙΔΗΣ Χ. Το «Πανελλήνιον Ιατρικόν Συνέδριον» του 1901, *Αρχ Ελλ Ιατρ* 2002, 19:704 και ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928:ιγ´
13. Βλ. ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΣ Λ. *Το υγειονομικό στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897*. Λογοθέτης, Αθήνα, 1997:51
14. Ο Σάββας είχε παραιτηθεί το 1900 από το στράτευμα. Βλ. *Ιστορία της Στρατιωτικής Ιατρικής στην Ελλάδα*, επιμ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ. Γ. Επιστημονική Ένωση Υγειονομικών Ενόπλων Δυνάμεων, Αθήνα, 2000:270
15. Βλ. ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι. *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928:ις´-ιζ´
16. ROSS R. ό. π., 1907:209
17. ROSS R. ό. π., 1907:210
18. ROSS R. ό. π., 1907:211
19. Βλ. *London School of Hygiene and Tropical Medicine*. Ross Archive Series, 89/02
20. Βλ. ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι. *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928:κα´
21. JONES WHS. *Malaria, a neglected factor in the history of Greece and Rome*. Cambridge University Press, 1907, and *Malaria and Greek history*. Manchester University Press, 1909
22. Βλ. BORZA E. Some observations on malaria and the ecology of central Macedonia in antiquity. *Am J Ancient Hist* 1979, 4:102–124. Επίσης, SALLARES R, BOUWMAN A, ANDERUNG C. The spread of malaria to Southern Europe in antiquity: New approaches to old problems. *Med Hist* 2004, 48:311–328 και BRUCE-CHWATT L, de ZULUETA J. *The rise and fall of malaria in Europe: A historico-epidemiological study*. Oxford University Press, 1980
23. Βλ. ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι. *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928:δ´
24. Βλ. ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι. Μελέτη επί της ιστορίας της ελονοσίας, στο ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι. *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928
25. Για την ιδεολογία της εποχής και την ιεράρχηση των αγώνων βλ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. *Η ελληνική εξωτερική πολιτική από τις αρχές του 20ού αιώνα ως το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*. Εκδόσεις Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1983. Είναι χαρακτηριστικό ότι για την ειδησεογραφία μεγαλύτερο ενδιαφέρον από την Κωπαΐδα είχε η εκτός Ελλάδας τότε Λίμνη των Γιαννιτών, όπου βέβαια η ελονοσία αποτελούσε το πρώτο υγειονομικό πρόβλημα. Περισσότερα βλ. ΡΗΓΑΤΟΣ Γ. Η ελονοσία και ο πόλεμος στον Βάλτο. *Ενημέρωση* 2000, 155:26–27
26. Βλ. ΣΑΒΒΑΣ Κ, ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι. *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου*. Τύποις Π. Λεώνη, Εν Αθήναις, 1928
27. Βλ. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ Γ. Υγειονομικά προβλήματα του μετώπου της Θεσσαλονίκης 1915–1918. *Δέλτος* 2003, 25:20–24
28. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ Μ. *Λοιμώδη νοσήματα*. τ. ΙΙ, εκδ. οίκος Δημητρακοπούλου, Λάρισα, 1937:531
29. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ Μ. ό.π., 544
30. Βλ. ΣΚΑΜΠΑΡΔΩΝΗΣ Γ, ΣΧΙΖΑΣ Ν, ΚΑΡΔΟΥΛΗΣ Α. *Η υγειονομική υπηρεσία κατά τους βαλκανικούς πολέμους 1912–1913*. ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αθήνα, 2001:183–202
31. Βλ. ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι. Τα πεπραγμένα επί της εν Μακεδονία χολέρας κατά τον Ελληνοβουλγαρικό πόλεμον. *Ιατρική Πρόσδος* ΙΘ´, 1914:91–97 και ΣΚΑΜΠΑΡΔΩΝΗΣ Γ. ό.π., 199
32. Ο Ross επηρέασε ιδιαίτερα τον Αμερικανικό στρατό στον τρόπο αντιμετώπισης του ελονοσιακού προβλήματος, αφού ο Gorgas αργότερα διετέλεσε αρχηγός του υγειονομικού σώματος των ΗΠΑ. Βλ. BRUCE-CHWATT LJ, ROSS R, GORGAS W. Malaria eradication. *Am J Trop Med Hyg* 1977, 26:1071–1079 και WARD RA. The influence of Ronald Ross upon the early development of malaria vector control procedures in the United States army. *J Trop Med Hyg* 1973, 76, 8:207–209
33. Βλ. *London School of Hygiene and Tropical Medicine*. Ross Archive Series, 53, 56, 57
34. Βλ. CHERNIN E. Sir Ronald Ross, malaria, and the rewards of research. *Med Hist* 1988, 32:138
35. Βλ. BALFOUR MC. Malaria studies in Greece. Measurements of malaria, 1930–1933. *Am J Trop Med* 1935, 15:301–330 και ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Δ. *Πώς ο στρατός ενίκησε τη «Λερναία Ύδρα» την ελονοσία (1937–1940) στη Θεσσαλία*. Αθήνα, 1997

Corresponding author:

P. Ntafoulis, 99 Kappadokias street, GR-544 33 Thessaloniki, Greece
e-mail: pntafoulis@yahoo.com